

Інститут історії України АН України

На правах рукопису

Ш И П НАДІЯ АНДРІЇВНА

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НА УКРАЇНІ /XIX ст./

ІСТОРИКО - СОЦІОЛОГІЧНИЙ НАРИС

07.00.02 - Вітчизняна історія

• Автореферат
монографії на здобуття вченого ступеня
доктора історичних наук

Київ - 1992

00816034 (M)

Робота виконана в Інституті історії України АН України

Офіційні опоненти:

- доктор історичних наук, член-кореспондент АН України ШЕВЧЕНКО Ф.П.
- доктор історичних наук, професор ДЕМЧЕНКО М.В.
- доктор історичних наук, професор РИБАЛКА І.К.

Провідна організація - Київський державний інститут культури ім.О.Є.Корнійчука.

Захист відбудеться "27" березня 1992 р.
о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради
Д0 І6.3І.0І по захисту дисертацій в Інституті історії
України АН України. Адреса: 25200І, Київ-І, вул.М.Гру-
шевського, 4, Інститут історії України АН України.

З монографією можна ознайомитися в бібліотеці
Інституту історії України АН України.

вісланий "27" лютого 1992 р.

Пінчук В.А.

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОНОГРАФІЇ

Актуальність проблеми. Позбавляючись ідеологізованого навантаження, сучасна історична наука встає на шлях подолання деформацій у висвітленні багатьох проблем минулого України. У такому розумінні своєрідного очищення від плевел, а також дальшого поглибленого вивчення потребує історія інтелігенції, що є однією із штучно, а частково свідомо призабутих і чимало фальсифікованих. Отже, цілком закономірно, що серед пріоритетних напрямів наукових досліджень, що здійснюються Інститутом історії України АН України, є вивчення соціальної структури суспільства XIX ст., зокрема такої важливої її складової, як інтелігенція. Розробка цієї проблематики має не лише пізнавальне, а й практичне значення. Теперішні суспільно-політичні і культурні процеси, що відбуваються на Україні, вимагають виявлення їх передісторії. Багато в чому вони віддзеркалюють події минулого століття, адже мають там своє історичне коріння.

Саме у XIX ст. процес формування інтелігенції набрав цілеспрямованого характеру, що супроводжувався юридичним оформленням її соціального і матеріального становища. Внаслідок цього розумові працівники почали складати своєрідну міжкласову соціальну групу. Незважаючи на досить значну її роль у соціально-економічному і культурному розвитку України, про тогочасну інтелігенцію немає спеціальних досліджень, адже увагу науковців більше привертала історія робітничого класу і селянства. Разом з тим, ліквідація такої прогалини в історіографії дозволяє глибше ознайомитися з досвідом підготовки кадрів, раціонального використання інтелектуальних сил в соціально-економічній, науково-технічній і культурній сферах, торкнутися діалектики національних стосунків.

Вивчення історії інтелігенції дозволяє глибше зрозуміти суть так званого "українського питання", що виникло внаслідок централістичних устремлінь царського самодержавства. Отже, визначення і усвідомлення суспільно-історичної місії інтелігенції у ретроспективному плані сприятиме розумінню її завдань і ролі у розвитку економіки, культури, національної свідомості народу суверенної України. Вищезгадані обставини роблять історико-соціологічний аналіз такої соціальної категорії, як інтелігенція, не лише науково, а й практично необхідним.

Предметом свого дослідження автор обрада інтелігенцію, яка від свого виникнення і до теперішнього часу викликає дискусію з приводу власне визначення терміну. Це досі вона не була не лише темою спеціального вивчення, а й не згадувалася як соціальна категорія в узагальнюючих працях. У третьому томі 8-томної /у 10 книгах/ "Історії Української РСР" К., 1978/, яка потребує нині фундаментального переосмислення, вона не фігурує у соціальній структурі тогочасного суспільства, хоча ніхто з авторів не обминав характеристики її різнобічної діяльності. Це і зумовило хронологічні межі дослідження, які дозволяють відбити динаміку процесу, його гальмуючі і прогресивні тенденції, прослідкувати політику царизму у підготовці та використанні кадрів вищої кваліфікації, а також ряд інших питань, пов'язаних з професійною, культурною, громадською і революційною діяльністю інтелектуальних працівників.

Враховуючи, що брак узагальненого висвітлення проблеми інтелігенції позбавляє нас конкретного уявлення про одну з важливих складових частин соціальної структури суспільства, автор поставив за мету здійснити комплексний аналіз джерел і шляхів формування інтелігенції, розглянути її галузеву специфіку, дати соціологічну характеристику.

Завдання, які при цьому підлягали розв'язанню, склалися:

- у визначенні кількісного складу інтелігенції;
- аналізі її професійної структури;
- висвітленні діяльності за фахом, юридичного та матеріального становища;
- дослідженні ролі інтелігенції у революційному і культурно-національному русі.

Для вирішення поставлених наукових завдань авторові довелося, крім опублікованої літератури, вивчити цілий ряд архівних документів, які раніше використовувалися для висвітлення інших аспектів або зовсім не залучалися дослідниками. Джерельну базу монографії складають матеріали фондів історичного архіву Росії у Ленінграді /у книзі називається ЦДА СРСР - Центральний державний історичний архів СРСР/. Серед них найбагатшим на фактах з даної проблематики є фонд 733 /Департамент народної освіти/. З нього почерпнуті офіційні дані про діяльність вищих навчальних закладів,

призначення на посади, юридичне регулювання матеріального становища, регламентацію трудової діяльності тощо. У розпорядженні дослідника були цінні документальні матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України - колишнього ЦДА УРСР - Центрального державного історичного архіву УРСР, зокрема фонди: 419 /Прокурора Одеської судової палати/ ; 442 /Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора/ ; 692 /Правління Київського округу шляхів сполучення/ ; 707 /Управління Київського учбового округу/ ; 884 /Комісії для описання губерній Київського учбового округу/ та ін.

Під час роботи з цими першоджерелами автором помічено, що багато матеріалів, які готувалися місцевими чиновниками для подання в урядові установи, хибують на тенденційність. Деякі документи, насамперед про діяльність громадівців, народників сприймаються сьогодні по-новому в умовах звільнення історичної науки від заскорублених штампів у характеристиці подій і явищ культурно-національного життя. У цьому зв'язку цінними виявилися документальні свідчення В.Б.Антоновича, О.Ф.Кістяківського, П.П.Чубинського та ін. Автор використав також особисті фонди М.П.Драгоманова, П.О.Куліша, Х.Д.Алчевської, О.М.Калмикової, що знаходяться в Центральному державному архіві літератури і мистецтва колишнього СРСР. Усі ці документи викликають великий науковий інтерес, оскільки дозволяють повніше охарактеризувати українських діячів, їх ділові якості і взаємостосунки. Органічно вписалися у контекст монографії відомості про Київську музичну школу та її викладачів, взяті у Державному архіві м.Києва /ф.176/. З метою найбільш повного висвітлення проблеми автор широко скористався опублікованими статистичними збірниками, таблицями, звітами та додатками до них^I, що позбавило

^I Таблицы учебных заведений всех ведомств Российской империи с показанием отношения числа учащихся к числу жителей. - Спб., 1838 ; Историко-статистический очерк общего и специального образования в России /Под ред. А.Г.Неболсина. - Спб., 1884 ; Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии народного образования: в Юго-Западном крае и губерниях Черниговской и Полтавской. Використані за 1889, 1890, 1893, 1894, 1897 роки/ ; Обзор Харьковской губернии за 1885 год. Харьков, 1886 ; Обзор Киевской губернии за 1900 год. - Киев, 1901 та додатки до них.

ного від попередньої чорнової роботи. В комплексі вони послужили ґрунтовною джерельною базою для підрахунків і теоретичних узагальнень. У монографії також використано ряд видань, які зараз є бібліографічною рідкістю¹. Не менш цікавими, хоча і другорядного характеру, виявилися мемуарні видання і щоденники², які вимагали особливо критичного ставлення, оскільки вони не позбавлені суб'єктивізму. Це залишилися поза увагою і художні твори, автори яких були співучасниками досліджуваних подій³.

Різноманітна джерельна база дозволила уникнути одностороннього змалювання і оцінки подій та їх діючих осіб, науково обґрунтувати тези і зробити відповідні висновки.

Історіографія.

Вітчизняними науковцями історія інтелігенції вивчалася епізодично. Відсутність узагальнюючих праць пояснюється, з одного боку, різними підходами до визначення самого предмету дослідження, з іншого, - політичним тиском над істориками. Останній найбільше зашкоджував об'єктивному висвітленню діяльності інтелігенції у розвитку техніки, науки, освіти, медицини, літератури, мистецтва, вільного руху тощо. Вже навіть у той період, що нами розглядається, деякими авторами публіцистичних статей, брошур робилися спроби більш-менш узагальненого трактування інтелігенції. Так, на думку М.І.Костомарова, вона майже завжди обмежувалася привілейованим класом, що, до речі, не є явищем місцевим або виключним, а притаманним усій європейській історії. М.І.Костомаров зазначав, що на Україні інтелігенція здавна була відома під назвою землян. Пізніше політичні зв'язки з Польщею, вплив польської мови і католицизму

¹ Житков С.М. Биографии инженеров путей сообщения. Вып. I. - Спб., 1889; Межевые инженеры. Вып. 2-3. - М., 1912; Нейдинг И. Медицинские общества в России. - М., 1897.

² Короленко В. Дневник, 1895-1898 // Полн. собр. соч., 1927. - т. 3; Марьяненко И. Прошлое украинского театра. - М., 1954; Нароков М.С. Биография моего поколения. - М., 1956. Патон Е.О. Воспоминания. - Киев, 1962; Шевченко Т.Г. Дневник, 1857-1858. - Киев, 1963 та ін.

³ Васильченко С.В. Твори: У 3 т. - К., 1974; Гоголь Н.В. Ревизор // Собр. соч.: В 7 т. - М., 1977. - Т. 4; Грабовський П. Збірник творів: У 3 т. - К., 1960. - Т. 3; Манжура І. Твори. - К., 1955 та ін.

спричинили до перейняття назви шляхетство. З часів утворення українського козацтва у його середовищі почали виділятися старшини і значкові товариші, які поклали початок новому привілейованому стану на Україні¹. Внаслідок отримання царських грамот вони збагачувалися землею і покріпачували селян. Ця новоявлена еліта і в культурі, і в мові прагнула з'єднатися з російським дворянством. Отже частина спольщеної і зрусифікованої інтелігенції втратила зв'язок з українським народом. Відзначаючи це, М.І.Костомаров зауважив, що після скасування кріпацтва соціальна база цього суспільного прошарку розширилася, відкривши можливості розвитку демократичних ідей². Як бачимо, вчений звернув увагу на класовий аспект даного соціального явища. М.І.Костомаров позитивно оцінив факт збільшення чисельності інтелігенції за рахунок вихідців з різних соціальних верств, завдяки чому зрештою активізувалася суспільно-політична, культурна, етнографічна і наукова діяльність на Україні.

На зламі XIX-XX ст. і пізніше проблема інтелігенції в Російській імперії набула суспільної гостроти, проте не в плані наукового аналізу. Актуальність її зросла у зв'язку з революційними подіями 1905-1907 рр. На адресу інтелігенції в цілому /без урахування національної специфіки, тобто не суто російську чи українську або єврейську тощо/ посипалися звинувачення у ніби неспроможності її моральних і філософських принципів. Шквал нападок був об'єднаний у збірник статей "Вехи", випуск якого спричинив до широкої полеміки у пресі між його авторами і опонентами. Видання "Вех" мало певний резонанс і на Україні. Оскільки й зараз серед читацької публіки існує підвищений інтерес до вищезгаданого збірника, який набув широкого розповсюдження, вважаємо за потрібне зупинитися на цьому питанні детальніше. Кожен з семи авторів "Вех" по-своєму вершив "суд" над інтелігенцією. Приміром, М.О.Бердяєв звинувачував її у відсутності справжнього інтересу до філософії, захопленні народницькими ідеями, а пізніше-марксистським ученням, яким вона почала керуватися у своїх соціальних прагненнях. Він дорікав тим, хто поділяв марксистські погляди, за їхню

¹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. - К., 1928. - С.290.

² Там же. - С.291.

любоб до соціальної рівності та віру у близькість соціалізму¹. Інший автор - П.Б.Струве розглядав інтелігенцію як політичну категорію, що з'явилася на історичній арені за реформ і виявила себе в революції 1905-1907 рр. Він вважав її продовженням козацтва у політичному розумінні². Іншими авторами інтелігенція звинувачувалася у героїзмі, що суперечить християнському вченню, ігноруванні юридичного права. У статті-відгуку на "Вехи" під назвою "Отщепенцы в квадрате" І.Бікерман зазначив, що у збірнику саме поняття "інтелігенція" то ототожнюється з поняттям "освічене суспільство", то звучується до поняття "політична інтелігенція", а найчастіше навіть "соціалістична інтелігенція". Автори "Вех", пише далі І.Бікерман, служили по черзі усім богам, "... это подлинные изгои, блуждающие души. Если интеллигенция - отщепенцы, то в "Вехах" собрались отщепенцы в квадрате"³.

Витримана, розсудлива стаття, підписана "А-ръ" під назвою "Нашумевшая книга" вміщена у газеті "Новороссийский край" /Елисаветград, 1909, 27 мая/. "А-ръ" в основному переповідав зміст збірника і погоджувався з авторами у тому, що замовчувати хиби інтелігенції не треба. А от владика Волинський Антоній привітав авторів збірника у відкритому листі, опублікованому в газеті "Слово" /1909, 10 мая/. Через тиждень у газеті "Новая Русь" М.Антонович виступив із статтею "Покаявшийся блудный сын и пропащий человек", де нападав з критикою на П.Струве.

Безумовно, у цій гострій полеміці не стояв осторонь В.І.Ленін. Він назвав згаданий збірник "суцільним потоком реакційних помий, вилитих на демократів"⁴. У газеті "Русское слово" Г.С.Петров писав, що над збірником сміються, його авторів називають реакціонерами, наклепниками, оборотнями-зрадниками. У ньому багато цінних і своєчасних думок, та ще не менше неохайності і поверховості суджень⁵. Там же надрукована ґрунтовна стаття письменника

¹ Вехи. Сб. статей о русской интеллигенции. 3-е изд. - М., 1909. - С.4-5, 13.

² Там же. - С.58-59.

³ Бикерман И. Отщепенцы в квадрате // Бодрое слово. - 1909. - № 8. - С.120.

⁴ Ленин В.И. Про "Вехи" // Повне зібр.тв. - Т.19. - 166.

⁵ Русское слово. 1909, 17 мая. - № III. - С.7.

П.Д.Боборикіна, яка має важливе значення у концептуальному відношенні. У ній письменник вів мову про справжню інтелігенцію, зауваживши, що авторами "Вех" вигаданий інший термін - "інтелігентщина", який має зневажливий відтінок. За його словами, він би ворогів справжньої інтелігенції зарахував до "інтелігентщини". На думку П.Д.Боборикіна, інтелігенція - це "люди вищої розумової й етичної культури, що належать до різних таборів, партій і напрямів". але всі визнають: а/ науку керівних ланок при виробленні світорозуміння; б/ поважно ставляться до всіх видих досягнень культури; в/ вимагають громадянської свободи і демократизму; г/ виступають за свободу совісті в релігійному житті і протестують проти вікового державно-поліцейського і церковного гноблення¹. Таке розуміння інтелігенції притаманне і авторові представленої до захисту монографії, в якій комплексно розкривається її суть.

Українська інтелігенція як соціальна категорія й на початку ХХ ст. ще не стала предметом спеціального вивчення, але окремі її представники потрапляли в поле зору дослідників. Так, С.Шеголев очорнив багатьох діячів², користуючись методом тенденційного відбору фактів. Безвідносно до часу і місця подій він характеризував М.І.Костомарова, П.О.Куліша, Т.Г.Шевченка та ін. Як відомо, поза контекстом у такий спосіб можна доводити будь-що. Але подібний дослідницький метод не приносить жодному історикові бажаних наслідків, крім підризу авторитету історії як науки, адже бажання "обілити" або "очорнити" події та осіб рано чи пізно виявляється антинауковими.

Спроби визначення ролі і місця кваліфікованих спеціалістів у суспільному житті робилися й іншими ученими. Головним чином їхню увагу привертала культурно-національна діяльність. Приміром, досить об'єктивно висвітлював це питання П.Я.Стебницький³. У його

¹ Боборикін П.Д. Подгнившие "Вехи" // Русское слово. - 1909. - 17 мая. - № III. - С.7.

² Шеголев С.Н. Украинское движение как современный этап восточно-русского сепаратизма. - Киев, 1912. - С.70-71 та ін.

³ Стебницький П. - громадський і політичний діяч, письменник і публіцист, родом з Київщини, працював у Петербурзі на різних урядових посадах, один з керівників української громади в Петербурзі; комісар у справах України при Тимчасовому уряді, з 1919 р. - керівник постійної Комісії біографічного словника при ВУАН.

невеликій за обсягом брошурі "Украина и украинцы" знайшла коротке відбиття історія інтелігенції як складової частини українського суспільства, що боролася за своє виживання. ХІХ сторіччя ним трактується як епоха національного відродження, що виявилось на-самперед у русі інтелігенції¹.

Свою інтерпретацію діяльності інтелігенції давав Д.Охримович у зв'язку із створенням нарисів з історії національно-політичної думки ХІХ ст. Автор застосовував для характеристики поглядів перших українських письменників термін "націоналізм", роз'яснюючи його як любов до української природи, народних звичаїв, пісень, мови і т.ін. У поглядах таких культурних діячів як П.П.Гулак-Артемівський, Г.Ф.Квітка-Основ'яненко, А.Л.Метлинський, він угледів "синтез українського націоналізму і московського патріотизму"². Зауважимо, що для сучасного читача, не обізнаного досконально з національним питанням, термін "націоналізм" пов'язується з негативним ідеологічним змістом, тоді як він уживався переважно для позначення національних рухів. При цьому різні учені по-своєму його тлумачили³: одні вважали націоналізм пережитком, що заважає культурному спілкуванню, інші - доцільною формою прогресу; перші протиставляли його солідарності, другі вважали, що міжнародна солідарність можлива на основі правильно керованого націоналізму. Приміром, харківський професор О.О.Потебня розділяв таку точку зору, що "послідовний націоналізм є інтернаціоналізм"³. Інший професор - М.Ф.Сумцов вкладав у поняття "націоналізм" три компоненти: почуття любові до рідної землі, мови; чітке збірне розуміння ознак усіх етнографічних груп і на основі цілісного уявлення навколиш-

¹ Стебницький П.Я. Украина и украинцы. - Пг., 1917. - С.15, 18.

² Охримович Д. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст. - Ч.І. - К., 1918. - С.16-17, 24.

* В англійській історіографії терміном "націоналізм" пояснюються культурно-національні рухи; слово "націоналістичний" вживається як синонім понять "національний" "національно мислячий"
/Див.: Eley Geoff. Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914 - 1923 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective.- Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988.- P.205-246.

³ Сумцов Н.Ф. О национальном самосознании до-Монгольской Руси. - Киев, 1905. - С.1.

нього світу усвідомлення спільних міжнародних інтересів¹. Він вважав, що в націоналізмі слід бачити не лише суму відомих понять, а також дії, які випливають з них. На наш погляд, це вкрай важливо брати до уваги, розглядаючи діяльність історичних осіб.

Слід враховувати також, що національні почуття прийнято по-язувати з категорією "соціально-етнічна спільність", а патріотичні - з категорією "батьківщина", "вітчизна". Ми зосередили на цьому увагу тому, що відсутність чіткого понятійного апарату, а далі, як побачимо, політичні нашарування спричинили до змішування позитивних і негативних рис національних явищ, що загальмувало розробку проблеми інтелігенції на Україні, бо саме вона виступала застрільником національного відродження.

У подальші часи розвиток україністики і зокрема вивчення даної теми наштовхувалися на штучні перешкоди. Історія опинилася під п'ятою політики завдяки сталінським настановам, що носили не рекомендаційний, а насильницьки-примусовий характер. Національні рухи Сталін та його поплічники оголосили антинародними, а найактивніших борців за національні ідеї - націоналістами² /з негативним відтінком/. Отже, за таких умов спроби з'язувати хоча б у загальних рисах соціальне обличчя української інтелігенції не робилися. У той період формула "єдина неподільна Росія" скоював думку вчених-суспільствознавців, позбавлених можливості творчо працювати. За тих похмурих 30-х років висловлювати правду з національного питання було смертельно небезпечно, а говорити напівправду або зовсім нічого не казати, означало йти проти істини. Така атмосфера визначала долю багатьох науковців і їх досліджень.

Зокрема Г.Є.Жураковський* у 30-х роках розробляв питання ос-

¹ Сумцов Н.Ф. О национальном самосознании до-Монгольской Руси. - Киев, 1905. - С.2.

² Сарбей В.Г. Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна. - К., 1990. - С.42.

* Жураковський Г.Є., нар. в 1894 р. в Москві, навчався у Київському університеті, після закінчення якого /1919 р./ залишений при ньому для підготовки до професорського звання. Жураковський вивчив українську мову, українською читав лекції і писав наукові праці.

вітньої діяльності інтелігенції 50-60-х років XIX ст. Підготовлену монографію у 2-х томах автор забрав з видавництва у зв'язку з переїздом до Москви на постійне проживання. Вона так і не побачила світ, за виключенням окремих її сюжетів, які були надруковані в журналах "Советская педагогика", "Известия" АПН СРСР та ін.¹ У відділі рукописів однієї з найбільших бібліотек колишнього Союзу РСР у Москві /Державна бібліотека СРСР ім.В.І.Леніна/ зберігається редакційний примірник згаданої монографії під заголовками: "Студії з історії освітньої діяльності Полтавської громади 60-х років". Київ, 1930-1932 та "Студії з історії дрібнобуржуазного українського освітнього руху часів утворення старої Київської громади /рр. 1859-1863/. Київ, 1932, з поміткою на стор.І Д.Багалія "Друкувати". /Загальний обсяг машинописного тексту близько 400 стор./ Поперше, робота відзначається ґрунтовною джерельною базою, особливо використанням архівних матеріалів Ш відділення імператорської канцелярії, періодики, монографічної літератури і мемуарів. У тексті простежується глибоке проникнення автора у систему тогочасних суспільних відносин. Деякі питання Г.Жураковський розглядає своєрідно, що відрізняє його від попередників і наступних дослідників громадського руху. Зокрема, рух освітян він кваліфікує як класову боротьбу в національних формах; різночинну інтелігенцію називає дрібнобуржуазією² тощо. За багатством фактичного матеріалу, неординарністю авторських суджень монографія, якби була опублікована, стала б помітним явищем в українській історіографії. Загалом же, на історичній концепції Г.Жураковського позначилася "хвороба" сталінської епохи, коли учені, як і тогочасні ідеологічні працівники, змушені були спотворювати суть національних проблем. Так, редакційно-ідеологічний прес відчувається в оцінці діяльності Полтавської та Київської громад, яку він давав їм в одній із своїх статей, датованій 1930 роком³. Вона виглядає нехарактерною для його наукових позицій. З рукопису іншої його статті дізнаємося, що він вважав "буржуазним рухом нового часу" діяльність української інтелігенції

¹ Державна бібліотека СРСР ім.В.І.Леніна. Відділ рукописів. - ф.447. Картон 3, од.зб.3. - Арк.І - І зв.

² Там же. - Од.зб.2. - Арк.2.

³ Там же. - Од.зб.3. - Арк.2 зв.

С.Сфремова, Й.Гермайзе, В.Дурдуківського^х та ін., які на сфабрикованому у 1930 р. процесі СВУ /"Спілка Визволення України"/ заявили, що вони "шестидесятники"¹ /мається на увазі суспільно-політичний рух 60-х років XIX ст. - Н.Ш./.

Остаточне режимне придушення історичної науки відбулося на рубежі 40-50-х років, коли одне за одним сипалися постанови ЦК КП/б/У із звинуваченнями у буржуазно-націоналістичних ухилах колишніх і тогочасних українських діячів². Для дальшої розробки зокрема історії інтелігенції вони мали архігубне значення: багато імен суціль було вилучено з історичної пам'яті, інші фігурували переважно під ярликами націоналістів. Дослідження того сумного періоду приблизно аж до 70-х років не піддається історіографічному аналізу

^х Сфремов С. - видатний політичний діяч, публіцист, літературний критик та історик укр. літератури, дійсний член Наукового Товариства ім.Т.Г.Шевченка і ВУАН, голова УУ управи, секретар Історико-філологічного Відділу і діяльний член багатьох комісій. Як голова організації "Спілка визволення України" у 1930 р. засуджений на страту, замінену 10-річним ув'язненням. З 1939 р. його доля невідома // Енциклопедія українознавства: у 10-т /Гол.ред. проф. д-р В.Кубінович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1955-1957. - Т.2. - С.659.

Гермайзе Й. - професор Київського університету, науковий співробітник і секретар історичної секції ВУАН, керівник Археографічної комісії, засуджений 1930 р. у процесі СВУ на 6 років, відбував кару в Ярославлі і на Соловках // Енциклопедія українознавства. - Т.2. - С.375.

Дурдуківський В. - за часів Укр. Нар. Республіки працював директором і української гімназії ім.Т.Г.Шевченка в Києві, керівник Науково-педагогічної комісії ВУАН /ліквід. 1930 р./ Засуджений у процесі СВУ на 8 р., незабаром звільнений і за "сховщини" знов заарештований. Доля з того часу невідома // Енциклопедія українознавства. - Т.2. - С.606.

¹ Державна бібліотека СРСР ім.В.І.Леніна. Відділ рукописів. - ф.447. - Картон 4. - Ох.зб.2. - Арк.І-2, 5І.

² Сарбей В.Г. Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна. - С.42.

з етичних міркувань. Ми не поділяємо такого підходу, коли дослідники, ставши розумнішими з часом і на основі того, що зроблено в науці їхніми попередниками, критикують усе без розбору. У конкретному випадку ми відчуваємо моральну скованість перед авторитетами таких учених, як С.М.Возняк, В.Ю.Євдокименко, Д.І.Римаренко, М.А.Рубач¹ та ін., у працях яких містилися подекуди односторонні й категоричні оцінки діяльності певної частини української інтелігенції. Ми пам'ятаємо, як справедливо зауважував С.М.Возняк, про те, що необхідно враховувати відсутність адекватного відображення у теоретичній думці різноманітних проявів національного життя, тобто нерозвиненість понятійного апарату з цієї проблематики². Не варто також забувати і таких робіт, де все представлялося лише у позитивному ракурсі³. Тут сама історична дійсність розставить акценти, та вже і розставляє. Приміром, вищезгадані партійні постанови поступово зживали себе і протягом недавніх кількох років були скасовані. Як наслідок поступово наступала відлига у вивченні проблеми інтелігенції: з'явилися дослідження Р.П.Іванової, В.Г.Сокуренка, А.К.Волощенко, М.П.Рудька, А.М.Катренка, Д.А.Пінчука та ін.⁴. На-

¹ Євдокименко В.Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. Вид.2-е, виправлене і доповнене. К.: Наукова думка, 1968. 294 с.; Возняк С.М. У боротьбі за дружбу народів: Проблема нації і національних відносин в ідеології української революційної демократії останньої чверті XIX - початку XX ст. - Львів: Вища школа, 1981. - 192 с.; Римаренко Д.І. Буржуазний націоналізм та його теорія нації. К.: Наукова думка, 1974. 381 с.; Рубач М. Реакційна суть націоналістичних "теорій" безкласовості та "єдиного потоку". К., Держлітвидав, 1955. - 72 с.

² Возняк С.М. Вказ. праця. - С.15.

³ Украинские революционные демократы о дружбе украинского народа с русским /Отв.ред. Д.Ф.Острянин/ - Киев. - Изд-во АН УССР, 1955. - 162 с.

⁴ Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України /Половина XIX ст./ - К.: Вид.КДУ, 1971. - 234 с.; Сокуренко В.Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в. - Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1966. - 265 с.; Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х - на початку 80-х років XIX ст. - К.: Наукова думка, 1974 р. - 222 с.; Рудько М.П. Революційні народники на Україні /70-ті роки XIX ст./ - Вид. КДУ, 1973. - 207 с.; Катренко А.Н. В боротьбі за пробудження народної революції: Из истории рев.-демокр. движения на Украине в 80-х - нач.90-х гг. XIX в./ - Киев: Вища школа, 1988. - 134 с. Пінчук Д.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова: Критический

звані автори торкаються окремих аспектів проблеми інтелігенції, головним чином вони аналізують погляди, а також висвітлюють її участь у суспільно-політичному русі.

Видано чимало книжок про медичних працівників, учителів, діячів літератури і мистецтва, про розвиток вищої освіти. Усі вони присвячені конкретним, вузькоспеціальним питанням і не дають цілісного уявлення про весь загін інтелігенції XIX ст. А потреба у створенні такої праці, як уже зазначалося, все більше відчувається, тим паче, що узагальнюючі дослідження з цієї проблеми існують у сусідніх республіках¹.

Останнім часом проблемою української інтелігенції цікавляться зарубіжні дослідники: Б.Кравченко - провідний канадський україніст, директор Канадського Інституту українських досліджень; З.Когут - старший науковий спеціаліст з питань Східної Європи і Радянського Союзу Бібліотеки Конгресу США; О.Прицак - професор Гарвардського університету, зараз - директор Інституту сходознавства ім. А.Д.Кримського АН України; О.Субтельний - професор історії і політології Йоркського університету /Канада/ та ін. У деяких випадках ми поділяємо їхні підходи до проблеми інтелігенції, зокрема у визначенні поняття в цілому як узагальнюючої назви для широкої соціальної групи, представники якої відіграють провідну роль у культурному, соціальному й інтелектуальному житті суспільства, її соціального і національного походження тощо². Разом з тим, не можна погодитися з визначенням кількісного складу інтелігенції. Адже тут вищезгадані дослідники до категорії інтелігенції зараховують усіх осіб, що займалися не фізичною працею, а тому числі канцелярських службовців, а також напівпрофесіоналів /за їхньою термінологією/. Шоправда, зарубіжні науковці, спираючись

очерк. - Киев: Наукова думка, 1984. - 191 с. Нахлік Є.К. Пам'яті Леймона Куліш: До 170-річчя від дня народження. - К.: Т-во "Знання" УРСР, 1989. - 48 с.; Киян О.І. Хиттєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича. // Укр. іст. журнал. - 1991. - № 2.

¹ Бабий А.И. Формирование молдавской интеллигенции во II пол. XIX - начале XX в. - Кишинев, 1971; Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. - М.: Мысль, 1971. - 368 с.; Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. - М., 1981. - 285 с.

² Himka J.- P., Krawchenko B. *Intelligentsia* // *Encyclopedia of Ukraine*. - vol. II. - Toronto - Buffalo - London: University of Toronto Press, 1988. - P. 337-340.

на загальний перепис населення Росії 1897 р., виділяють так званий видий ешелон інтелігенції, тобто тих, які мали "деяку форму вищої освіти". Їхня кількість сягає 24000 чол.¹ У нашому дослідженні також доводиться, що чисельність інтелігенції становила кілька десятків тисяч чоловік /с.16-17/.

На проблему інтелігенції виходить також і вперше здійснений, але ще не опублікований історіографічний аналіз англійської літератури з питань суспільно-політичного і національного рухів на Україні доби капіталізму. Кандидатська дисертація С.О.Скельчика на цю тему свідчить про початок переходу вітчизняних істориків від конфронтації до об'єктивного аналізу зарубіжної історіографії. Дисертант відзначив, що в університетах США, Англії та Канади з 1965 до 1985 рр. захищено 8 докторських дисертацій з історії політичної думки і суспільно-політичних рухів на Україні XIX ст.²

Комплексне дослідження наявної літератури і опублікованих джерел дозволило відпрацювати і науково обґрунтувати ряд положень, які вписують нову сторінку в українську історіографію з даної проблеми. Уперше на основі аналізу джерел і шляхів формування інтелігенції подано кількісну і якісну її характеристику за професіями. Важливим у науковому значенні є дослідження соціального складу інтелігенції, яке свідчить про збільшення в її лавах чисельності різночинців після проведення в Росії буржуазних реформи 60-х років. Різночинці здебільшого визначали і соціальну активність цього соціального прошарку суспільства. Новизною відзначається висвітлення культурницької діяльності розумових працівників, їх участі у національному русі, формуванні національної свідомості українців. Дослідницем започатковано нові підходи у вивченні культурно-національної проблеми на Україні, оцінці деяких громадсько-політичних і культурних діячів.

Практична цінність монографії "Интеллигенция на Украине. XIX в." полягає в тому, що наведений в ній фактичний матеріал, його наукова інтерпретація і висновки можуть бути використані для

I Krawchewko B. *Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine.*-Edmonton: Canadian Institute of the Ukrainian Studies, 1987.-235.

² Скельчик С.А. Современная англоязычная историография общественно-политических движений и национально-освободительной борьбы на Украине периода капитализма. Диссертация на соиск. ученой степени канд. ист. наук. - Киев, 1991. - С.13.

створення концептуально нових узагальнюючих праць з історії України, підготовки підручників і посібників для вузів і середніх навчальних закладів, у лекційно-популяризаторській практиці тощо.

Висвітлена тема дає також широкий простір для застосування ІІ у виховній роботі, оскільки книга широко розкриває діяльність вітчизняних спеціалістів як у професійній сфері, так і в культурному і громадському житті. Високі ділові і моральні якості, почуття патріотизму багатьох з них служитимуть позитивними прикладами у справі виховання національно свідомого і професійно активного молодого покоління суверенної України.

Апробація наслідків дослідження, крім згаданої монографії, здійснена також у статтях /перераховуються в кінці автореферата/ та розділі "Громадівці в українському культурно-національному русі" /3,0 др.арк./ колективної монографії "Нариси з історії українського національного руху", переданої у 1991 р. до видавництва "Наукова думка".

Структура дослідження підпорядкована реалізації основного задуму автора, увага якого сконцентрована на загальній характеристиці якісного, кількісного та професійного складу інтелігенції, широкому висвітленні ІІ різнобічної діяльності. Дослідження складається з передмови, трьох розділів, заключення, приміток та іменного покажчика, який включає близько 500 позицій.

П. КОРОТКИЙ ЗМІСТ МОНОГРАФІЇ^Б

У передмові стисло окреслена загальна мета і обґрунтована актуальність дослідження, схарактеризовані його основний напрям і передумови процесу формування інтелігенції.

Перший розділ "Джерела формування, соціально-психологічна характеристика інтелігенції" присвячено визначенню предмета дослідження, тобто поняття "інтелігенція" та шляхів ІІ підготовки. Зміст і межі терміна "інтелігенція" до нашого часу не мають чіткого визначення, хоча ось уже більш, ніж століття ведуться дискусії з приводу того: що ж таке інтелігенція? Не вдаючись до подробиць, відзначимо, що цей термін вживається у філософському,

^Б Написання тексту російською мовою було закладено у планах відділу, де виконувалося дослідження, у ті часи, коли і перспектива видання монографії передбачала російський варіант.

психологічному і соціологічному значенні. Останній саме взятий автором монографії за відправну точку.

У XIX ст. дехто вважав, що інтелігенція займається розповсюдженням знань, законів і наукових відкриттів. При цьому, наприклад, Ф.Денисенко підкреслював, що вона нічого не додає від себе до виданих законів і суми отриманих знань, а лише повідомляє її населенню і від нього бере різноманітні відомості та доводить їх до уряду і до науки¹. Тобто інтелігенція розглядалася як посередник між урядом і народом, народом і вченими. Слід розуміти, що вчені не включалися в поняття "інтелігенція".

Немає необхідності зупинятися на аналізі інших концепцій інтелігенції, оскільки він достатньо мірою здійснений у дисертації В.З.Дворкіна². У ній зокрема проаналізовано погляди народників, що розглядали інтелігенцію як групу людей, котрим властиві певні моральні якості, нібито відсутні в інших; а також махаївців, що вважали її експлуататорським класом³.

Поняття "інтелігенція" визначалося залежно від того, які основоположні риси бралися до уваги. Отже, поділяємо думку Р.О.Карапетяна про те, що в науково виправданім існуванні різних його варіантів, враховуючи складність, багатогранність і динамічність предмета⁴. За нашим переконанням, критерієм інтелігенції в соціологічному розумінні є високоякісна інтелектуальна професійна праця, яка носить творчий /созидательний/ характер⁵. Таке визначення інтелігенції /с.9/ підпорядкувало собі весь подальший виклад матеріалу. Виходячи з цього, автор вважає джерелом формування інтелігенції безпосередньо вихованців вузів, тоді як, наприклад, у подібному дослідженні з історії молдавської інтелігенції включаються і випускники середніх навчальних закладів⁵.

У монографії констатується той факт, що багато вихідців з

Денисенко Ф. Роль интеллигенции. - Одесса, 1884. - С.10.

Дворкин В.З. Концепции интеллигенции в русской общественной мысли конца XIX - начала XX века. Л., 1984. Автореф. канд. ист.наук.

³ Дворкин В.З. Вказ. праця. - С.10-11.

⁴ Карапетян Р.О. Становление и развитие интеллигенции как особого социального слоя. - М., 1974. - С.28.

* Автор не виключає, що в прогрес науки, літератури, мистецтва роблять внесок і люди, які займаються фізичною працею.

⁵ Бабий А.И. Вказ. праця. - С.7.

України навчалася в Москві і Петербурзі, а також за кордоном. Дехто з них повертався на Україну, приїздили сюди і представники інших національностей - вихованці різних навчальних закладів Росії. Напочатку вони і склали основу вузівської викладацької корпорації, доки не відкрився Київський університет, який поряд з Харківським нарощував темпи підготовки фахівців. Особливо це помітно на викладацьких кадрах університетів /с.21, 23, табл.4/.

Автор намагався вирахувати загальну кількість інтелігенції, але завдання виявилось архіскладним з ряду причин: до кінця століття інтелігенція у переписах населення не фіксувалася, навіть поділ на групи за характером праці був умовним; абсолютних відомостей про кількість випускників вузів також не існує, до того ж не підлягають точному підрахунку приїзди спеціалісти /с.14-15/. Отже, спираючись на кількісні показники вихованців вузів шляхом логічних розрахунків можна припустити, що в лавах інтелігенції нараховувалося кілька десятків тисяч чоловік. Стосовно того, яку частку з них становили українці, також можна говорити умовно. Інтелігенцію на Україні складали не лише українці, а великою мірою росіяни, поляки, євреї, однак важко визначити їх процентне співвідношення /власне це зумовило і саму назву книжки/. Дані перепису 1897 р. не відбивають того демографічного становища, що насправді склалося на Україні. Маємо на увазі визначення чисельності українців за тим показником, хто вважав рідною українську мову. Мовна русифікація, яка тривалий час здійснювалася тут, та й пряме знехтування української мови з боку царського самодержавства спричинили до того, що багато людей не наважувалися під час перепису назвати українську мову рідною.

Не допомагає у даному випадку і метод визначення національності за віросповіданням, який не дає точних результатів. Справа в тому, що у документах того часу, в тому числі реєстрах, формулярних списках, національність не позначалась, а вказувалося лише, яку релігію сповідує людина. Православними були великороси, білоруси, українці, а також грузини і євреї, що прийняли християнство; поляки - католиками, німці - лютеранами тощо. Приміром, Г.І.Шетініна, розглядаючи студентство, подає загальну цифру всіх православних, бо не можна визначити окремо білорусів, українців та ін.¹

¹ Шетініна Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. - М.: Наука, 1976. - С.50, 183.

Також не визначається національний склад інтелігенції в Росії В.Р.Лейкінов-Свірськов. Оскільки такі підрахунки досить умовні, тому і в представленій до захисту монографії подібні дані були зняті на стадії редагування рукопису.

У цьому розділі значна увага приділена висвітленню соціального складу студентства /табл.3/, що має важливе значення для з'ясування соціального коріння світогляду багатьох тогочасних діячів, їхніх суспільних позицій і дій. Зменшення у вузах чисельності студентів дворянського походження зумовило різночинський склад інтелігенції другої половини XIX ст. Інакше кажучи, відбувся процес демократизації інтелігенції, який впливав на розвиток її взаємовідносин з урядом. Ворожа політика царизму по відношенню до української культури та її діячів викликала хвилі протесту. Інтелігенція намагалася розібратися у соціально-економічних, політичних, культурних і національних процесах, що відбувалися в буржуазно-поміщицькій державі, обплутаній залишками кріпосництва. І це призводило її до усвідомлення непримиренності інтересів суспільного розвитку, а також своїх власних з інтересами самодержавства. Останнє завдяки об'єктивній необхідності готувало кадри вищої кваліфікації, одночасно вбачаючи в них свого потенціального супротивника.

У монографії поява соціального прошарку розумових працівників на Україні розглядається в нерозривному зв'язку з соціально-економічним розвитком суспільства. Це є одним з методологічних принципів згаданої праці. Залишаючись прихильником основоположних методологічних принципів наукового дослідження, як конкретно-історичний аналіз подій, діалектичний підхід до всіх явищ суспільного життя, залучення усіх без винятку фактів, автор разом з тим керувався власним здоровим глуздом і набутим досвідом пошукової роботи, досягненнями суспільної думки в цілому. У книзі відбилася прагнення вийти з полону одноманітності ідей і підходів, що панували до недавня в історичній науці. Разом з тим, ми не силкувалися відразу давати, порівняно із своїми попередниками, протилежних оцінок деяким явищам і особам. Гадаємо, що воно б виглядало, як данина сучасності або знову перебування науковця під п'ятою політичних подій. На нашу думку, поступовий відхід у суспільствознавстві від ортодоксальних догм не може зводитися лише до відмови від тих чи

інших положень класиків, які довгий час приймалися на віру і використовувалися не інакше, як у вигляді цитування. У монографії наводяться окремі думки В.І.Леніна щодо характеристики інтелігенції, які автор поділяє.

У другому розділі "Галузева характеристика інтелігенції" розглянуто її основні професійні загопи: науково-педагогічні працівники вузів, викладачі початкових і середніх навчальних закладів, лікарі, творчі і технічні кадри. Такий підхід автором обраний з метою висвітлення як спільних, так і відмінних рис кожної з груп інтелігенції, показати процес підготовки, професійний рівень, юридичне і матеріальне становище, а також роботу за фахом. Монографія засвідчує, що професорсько-викладацькі кадри вузів складали малочисельний загін, представники якого переважно були дворянського походження. За матеріальним забезпеченням вони належали до високооплачуваної категорії населення /с.24-25/. Незважаючи на те, що вони лояльно ставилися до самодержавного уряду, останній не створював належних умов для їхньої праці. У цьому виявлялася вузькоглядність царських міністрів, недбалість про перспективи науки і вищої освіти. Вузівські працівники відзначалися високою професійною підготовкою. Долаючи фінансові та адміністративні перешкоди, вони започаткували багато нових наукових напрямів, завдяки чому українські вузи не відставали у розвитку спеціальних досліджень від російських. Зокрема діяльність у Києві двох видатних хірургів М.І.Пирогова та В.О.Караваєва визначили цілу епоху в розвитку медицини і медичної освіти. З Харківським університетом пов'язана науково-педагогічна діяльність уславлених професорів В.Г.Лашкевича і В.Я.Данилевського. Одеський університет став центром розвитку біологічної науки завдяки плідній роботі там І.І.Мечникова, М.І.Сеченова, М.Ф.Гамалії та ін.

Вузівські викладачі складали основне інтелектуальне ядро і в інших галузях знань: математиці, фізиці, філології, історії, етиці, економіці, статистиці тощо. Поєднання науково-дослідної і викладацької роботи давало позитивні наслідки у справі створення підручників і навчальних посібників, якими користувалося не одне покоління студентів вузів України. Серед цієї категорії фахівців було багато представників різних національностей.

У книзі узагальнено матеріал про діяльність наукових і куль-

турних товариств, що засновувалися переважно при вузах, завдяки чому переконливо доведена одна з характерних рис тогочасної інтелігенції - громадська, наукова і культурно-освітня активність /с.48-49/. На рахунку інтелігенції XIX ст. такі загальновідомі наукові утворення: Тимчасова комісія для розгляду стародавніх актів, Історичне Товариство Нестора-Літописця при Київському університеті, Південно-західний відділ Російського географічного товариства у Києві, Харківське історико-філологічне товариство, Товариство дослідників природи та Товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості у Харкові, Одеське товариство історії і старожитностей, медичні товариства, відділення Російського технічного та Російського музичного товариств, що діяли на Україні, тощо /с.48-49, 79, II7/. Як бачимо, лише перелік назв товариств вражає різноманітність наукових інтересів і захоплень тогочасних освічених кіл суспільства.

Іншими соціальними параметрами характеризувалися вчителі початкових і середніх шкіл. І хоча їхній освітній ценз не завжди був високим /с.54/, вони віднесені автором до категорії інтелігенції завдяки особливому характеру їхньої праці.

Оскільки царський уряд не розраховував давати широкої освіти трудящим масам, він вважав за доцільне готувати для початкових шкіл учителів із того ж соціального середовища, в якому їм доведеться працювати /с.52/. Отже, учительство на Україні відзначалося демократичним походженням, звідки і випливали його основні соціально-психологічні риси, світоглядні орієнтири, участь у громадсько-політичному русі. За своїм становищем у суспільстві вчителі належали до найменш захищеної соціальної верстви.

Аналізуючи об'єктивні і суб'єктивні причини повільного створення мережі педагогічних навчальних закладів, автор дішов висновку, що дефіцит учительських кадрів гальмував у цілому процес формування інтелігенції /с.54/. Залучення офіційних статистичних даних про розвиток освіти дозволило відтворити ступінь забезпечення педагогічними кадрами українських губерній /с.51, 55/, який свідчить про те, що їх розподіл не регулювався і ніким не враховувалися духовні потреби українського народу. Якщо поруч згадати про заборону 1863 р. застосування у школах підручників українською мовою, став очевидною денационалізаторська антидемократична політика царизму на Україні.

За таких край несприятливих умов, при слабкій навчально-педагогічній і матеріальній базі шкільної спраги доводилося виконувати свій професійний обов'язок учителям.

У монографії наведено багато прикладів самовідданої праці інтелігенції на ниві народної освіти, висвітлюються їхні творчі пошуки, новаторство, боротьба за право викладання рідною мовою. Імена таких учителів, як Х.Д.Алчевська, С.В.Васильченко, Л.І.Глібов, Б.Д.Грінченко, О.М.Калмикова та ін., органічно вписуються в історію культурно-освітнього руху на Україні минулого століття /с.58-63/. Усі вони нам відомі ще й як літературні та громадські діячі.

На Україні також працювало багато вихованців педагогічних навчальних закладів Москви і Петербурга, що свідчило про продовження традиційних зв'язків України і Росії у галузі освіти /с.64-65/. І хоча протягом століття відбулися помітні зрушення у справі підготовки вчителів, освітній рівень населення залишався досить низьким /с.66/, а значить процес створення відповідної педагогічної бази не встигав за потребами часу.

У названому розділі детально проаналізований стан підготовки і діяльність медичних працівників. Незважаючи на велику популярність у XIX ст. медичної професії і попит на лікарів, університети України не могли підготувати їх достатню кількість, випускаючи щорічно близько 240 спеціалістів /с.67/. Звідси і край незадовільний стан медичного обслуговування населення /с.80/, хоча темпи підготовки лікарів зростали.

Рівень професіоналізму випускників-медиків був не досить високим, адже викладання на медичних факультетах відзначалося консерватизмом і носило переважно теоретичний характер /с.68/. Отже, лише завдяки власним зусиллям і наполегливості, а також самовдосконаленню на практиці багато хто з них ставав визнаним спеціалістом. Про таких лікарів збереглося чимало відомостей, які наведені у монографії для відтворення загальних рис професіональної діяльності медиків. У цьому плані заслуженої уваги приділено земським лікарям, які були основною фігурою серед медиків-практиків. Практика організації медичної служби земствами не мала аналогів у інших країнах, тому її досвід, який в достатньому обсязі висвітлено у монографії, не позбавлений інтересу і для нинішніх медиків /с.72-75/.

Досить цікаві спостереження зроблені автором з приводу матеріального становища лікарів, які працювали у різних відомствах або вільнопрактикуючими /с.71/. На прикладі медичних працівників показано початки формування професійної етики /с.76/. Всебічний аналіз цієї категорії інтелігенції свідчить, що вона була неоднорідною за соціальним походженням, юридичним становищем і фінансовим забезпеченням. Це зумовлювало її внутрішнє розшарування.

У другому розділі висвітлено шляхи підготовки творчих працівників. Вони складали основне ядро власне української інтелігенції, яка своєю діяльністю у галузі літератури, музики, сценічного мистецтва найбільше за інших фахівців відбивала національно-патріотичні прагнення. Тут об'єктивно, без політичних упереджень показано стосунки української інтелігенції з урядовими чиновниками, їхню не легку боротьбу за право вільного розвитку української мови, літератури, мистецтва. Спираючись на численні факти, автор переконливо доводить, що в багатьох культурних діячів трагічно складалася творча доля, вони терпіли найбільше утисків і політико-адміністративних репресій./с.85, 101, 105/. Разом з викладачами вузів вони брали участь у створенні громад з метов розвитку української мови, літератури, етнографії. Напівлегальна діяльність громадівців була своєрідним виявом національно-патріотичного руху на Україні, а також свідченням масового протесту інтелігенції проти поліцейсько-адміністративних переслідувань.

У другій половині XIX ст. завдяки титанічним зусиллям творчих працівників відбувалося становлення професіонального музичного і театрального мистецтва, розвиток національної літератури /с.86, 92, 101-104/. Переважній більшості цих діячів були притаманні високий професіоналізм, внутрішня духовна культура, глибоке почуття національної гідності /с.103/.

Чіткого юридичного статусу творчі працівники не мали, отже влучно їх відносять до категорії людей "вільної професії". Цим зумовлювалося їхнє хитке соціальне і тяжке матеріальне становище. Доля акторів, музикантів, художників довгий час залишалася поза увагою держави, до них ставилися зневажливо і лише поступово зростала їх роль у духовному житті суспільства і зміцнювалися соціальні позиції /с.91, 95, 96, 105/.

Висновок, що випливає з аналізу даної професіональної групи,

свідчить, що соціально-політичний та моральний клімат тогочасного суспільства, недооцінка соціальної ролі творчих працівників, антидемократична русифікаторська політика царизму гальмували культурний процес на Україні.

Завершується другий розділ висвітленням проблеми технічної інтелігенції, яка за своїм соціальним і матеріальним становищем, як і науково-викладацькі кадри та частина високооплачуваних лікарів, становила еліту тогочасного суспільства. На думку автора, то дійсно була проблема у зв'язку з відсутністю на Україні до 1885 р. спеціальних технічних вузів. Поділяємо думку П.Я.Стебницького, що царизм це ставив за мету повне економічне поневолення України, проте централістична політика сприяла атрофуванню деяких промислових галузей¹, а в даному випадку гальмувала заснування вищих технічних навчальних закладів. Потреби в інженерно-технічних кадрах задовольняли випускники вузів Москви і Петербурга, становище і діяльність яких чи не найменше висвітлені в українській історіографії. Цей загін фахівців поповнювався також випускниками фізико-математичних факультетів університетів України. Отже, зібрані автором розпорочені дані, в тому числі архівні та з бібліографічно рідкісних видань, створюють загальну картину ролі технічної інтелігенції у промисловому розвитку України. Підготовка наприкінці століття інженерно-технічних кадрів у Харкові і Києві відігравала величезну роль в соціально-економічній історії і розвитку вищої технічної освіти, проте, зрозуміло, в досліджуваній період їх число не могло задовольнити потреби промисловості і сільського господарства в освічених спеціалістах технічного профілю /с.ІІ2-ІІ3/.

Технічні кадри великою мірою визначають прогрес суспільства. У другій половині ХІХ ст. Україна разом з Росією, перебуваючи у її складі, переживала промислове піднесення на хвилях капіталістичного розвитку. Дослідники цього процесу основну увагу звертають на його технічний аспект, залишаючи осторонь, так би мовити, людський фактор. У працях Мельника Л.Г. та Дерев'янкіна Т.І.² ґрунтовно висвітлено здійснення та результати технічної революції на

¹ Див.: Стебницький П.Я. Украина в экономике России. - Пг., 1918. - С.27, 37.

² Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. К.: Вид-во КДУ, 1972. - 240 с.; Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. - К.: Наукова думка, 1975. - 279 с.

Україні, показано її соціально-економічні наслідки, згадується, що окремі представники технічної інтелігенції ставали заводчиками^I. Але ж техніка створювалася, за винятком ввозимої з-за кордону, і обслуговувалася інженерно-технічними працівниками, отже ці два компоненти технічної революції не існують ізольовано. Тому у представлений до захисту монографії, з урахуванням вищесказаного, пов'язується одне з іншим. Недооцінка ролі технічної інтелігенції загрожувала катастрофою. І сьогодні звучать актуально наведені в розглядуваній книзі рядки про те, що у пошуках виходу з становища, яке склалося внаслідок іноземного вторгнення в економіку країни, уряд розробив загальний план промислового поступу Росії, в якому відбито розуміння важливості розвитку вищої технічної освіти. У згаданому плані, зокрема, зазначалося, що інженер має бути керівником і рушійною силою індустрії, добре орієнтуватися на міжнародному і національному ринку, інакше країна буде приречена на застій або доведеться йти за допомогою до іноземних спеціалістів /с.112/.

Цікава деталь відзначається у книзі про негативне ставлення робітників до інженерів, оскільки їхні інтелектуальні сили і розум використовувалися насамперед в інтересах володарів засобів виробництва /с.115/, на відміну від учителів, лікарів, чия праця приносила безпосередню користь простим людям.

Відкриття технічних вузів на Україні відбувалося з деяким запізненням, але слід відзначити, що фундамент закладався досить міцний, завдяки чому створювалися благодатні умови для дальшого соціально-економічного розвитку України, на шляху якого стояли політичні перешкоди /с.112-114, 117/.

Отже, здійснений комплексний аналіз такого важливого спектру соціальної структури суспільства - інтелігенції - свідчить про інтенсивне її формування особливо у другій половині XIX ст., зумовлене соціально-економічним і культурним розвитком України. Зворотний зв'язок цього процесу полягав у великій ролі інтелігенції в дальшому прогресі людства.

Третій розділ "Участь інтелігенції в суспільно-політичному житті України" присвячений висвітленню її революційної та громадсько-політичної діяльності, а також участі в культурно-національно-

^I Мельник Л.Г. Вказ. праця. - С.136, 142-146.

му русі. Спираючись на аналіз соціального складу інтелігенції, здійснений у попередньому розділі, автор характеризує основні напрями суспільного руху, на якому помітно позначилося соціальне розшарування інтелігенції. В полі зору автора громадівці, земські діячі, народники – три основні соціальні сили, які створювали суспільно-політичний клімат пореформеної України.

На основі вивчення джерел і літератури у монографії констатується і доводиться, що часом мета і завдання їхньої суспільно-політичної діяльності перепліталися. Про це зокрема свідчать наведені нові документи про політичні тенденції у громадівському русі, про взаємодію громадівців з народниками. Автор повертає із забуття, а також вводить в обіг нові імена діячів народницького і культурно-національного руху. Спостереження автора привело до висновку, що у першому переважну участь брали вчителі і лікарі, частково студенти демократичного походження /с.131/, у другому – викладачі і студенти, видатні представники творчої інтелігенції – в основному вихідці з привілейованого стану. Вони започаткували і спрямовували громадівський рух, хоча участь у ньому брали і вчителі, і лікарі тощо^{*} /с.120/. Ця обставина ще раз стверджує існуюче в історичній науці тлумачення громад як напівлегальних утворень буржуазно-ліберального спрямування.

Автором уперше в монографічному дослідженні поставлено і висвітлено питання про роль інтелігенції у формуванні національної свідомості – питання, що має безпосередній вихід на сучасність. Здійснений аналіз досягнень і прорахунків у їхній діяльності свідчить про недостатність зв'язку інтелігенції з народом, розпорошення її зусиль внаслідок соціального розшарування та ретроградської політики царизму на Україні. Однак її виступи на захист української культури згуртовували патріотів, незважаючи на соціально-класову роз'єднаність, і в цьому розумінні її зусилля відповідали інтересам української нації в цілому.

Узагальнені авторські висновки з досліджуваної проблеми, сконцентровані в заклученні. Простеживши процес підготовки спеціалістів вищої кваліфікації протягом століття, автор відзначає в ньому

^{*} Соціальна приналежність не є абсолютним критерієм суспільно-політичної орієнтації. В історії відомо чимало прикладів, коли інтелігенти поривали з родинним соціальним походженням і за своїми переконаннями переходили на бік інших соціальних верств, частіше пригнічених.

прогрес, що мав позитивні наслідки для соціально-економічного і культурного розвитку. Враховуючи, що неоднорідність і відносна неповнота статистичних даних не дозволяли однаково мірою прослідкувати динаміку всіх професійних загонів інтелігенції, слід відзначити, що навіть у тому обсязі, в якому вони представлені в монографії, вони переконливо доводять важливу роль інтелектуальних працівників у промисловому і сільськогосподарському виробництві, науковому, культурному та громадському житті. У висновках дається висока оцінка діяльності видатних осіб, що визначали характер і зміст духовного життя України XIX ст., який полягав у прагненні до економічної, політичної і культурної емансипації.

Виходячи із всебічного аналізу проблеми, автор вважає правомірним винести на публічний захист такі положення і висновки:

I/ науково-теоретичного характеру, що складають концептуальну основу монографії:

- розумова праця, що в попередні часи вважалася прерогативою духовенства, у XIX ст. стала професійним заняттям десятків тисяч людей різного соціального походження ;
- занепад феодальних і розвиток капіталістичних виробничих відносин сприяли кількісному зменшенню чисельності дворянської інтелігенції за рахунок збільшення різночинської ;
- бурхливий розвиток капіталізму породив надзвичайно складні соціально-класові та ідейно-політичні процеси. Інтелігенція відбивала і класову структуру суспільства, і різноманітні ідейні течії суспільно-політичної думки і руху.

2/ конкретні:

- процес становлення інтелігенції, що відбувався стихійно внаслідок розподілу розумової і фізичної праці, в XIX ст. розвивався ушир і набрав цілеспрямованого характеру ;
- у цей період склалися основні професійні загони інтелектуальних працівників: науково-педагогічні кадри вузів, учителі початкових і середніх навчальних закладів, лікарі, творчі та інженерно-технічні фахівці ;
- інтелігенція кожної з названих галузей мала відмінні і спільні ознаки ;
- інтелігенція не являла собою соціально-культурної спільності ні за матеріальним, ні за юридичним і соціальним

- становищем, ні за світоглядом ;
- характернов соціально-психологічнов рисою більшості інтелектуальних працівників на Україні доби капіталізму було високе почуття професійного і громадянського обов'язку ;
 - політика самодержавства стосовно інтелігенції була неоднозначнов і суперечливов: з одного боку, воно розширивало мережу вищих навчальних закладів з метов підготовки фахівців, а з іншого - позбавляло їх свободи розумової творчості ;
 - революційність і активність української інтелігенції у національному русі і породжувалися соціально-економічними і політичними умовами її життєдіяльності.

III. АВТОРСЬКІ ПУБЛІКАЦІЇ З ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ

Интеллигенция на Украине /XIX в./ Историко-социологический очерк. К.: Наукова думка, 1991. - II,0 п.л.

Джерела формування інтелігенції на Україні /XIX ст./ // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип.Іб. - К.: Наукова думка, 1990. - 0,6 др.арк.

Культурно-національне питання на Україні в XIX ст. // Укр. іст. журнал. - 1991. - № 3. - 0,8 др.арк.

Українська культура першої половини XIX ст. // Історія України. Курс лекцій. - К.: Наукова думка, 1991. - I,3 др.арк.

Діляч Київської громади П.П.Чубинський // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Матеріали республіканської науково-теоретичної конференції 8-10 січня 1991 р. Запоріжжя /Редкол.: Ф.Г.Турченко /відп. ред./ та ін. - Київ ; Запоріжжя: вид-во АПН СРСР. - 1991. - Тези. - 0,17 др.арк.

Підписано до друку 11.02.92 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 1,63 Обл. вид. арк. 1,75

Тираж 100. Зам. 132 1992 р. Бесплатно

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4

466973

AB 25.497

13

73